

K İ T A B İ Y A T

Richard N. FRYE, *Bukhara, The Medieval Achievement* (Buhara, Ortaçağ başarısı), Oklahoma Üniversitesi basımı, 1935, XIII + 209 s. (iki harita).

Richard N. Frye, Yakındoğu ve Mâverâ ün-nehir sahasındaki eserleri ile tanınmış bir ilim adamıdır. Narşanî tarihî'nin tercümesi olan «Medieval History of Bukhara, 1954», «Islam and the West 1957» ve 1965 de neşrettiği «Histories of Nishapur» bunların arasında en önemlileridir.

Müellifin bu eserinde gayesi öz-sözünde izah ettiği gibi, IX. ve X. yüzyılın sonunda Doğu İrani kültür sahasının merkezi olan Buhara şehridir. Bu merkez olma bilhassa Samanîler devrinde en üstün seviyeye ulaşmış ve bâzi ilim adamları tarafından İran Rönesansı olarak vasıflandırılmıştır. Ancak Buhara, Samanîler'in 999 tarihinde sukutundan sonra da önemini kaybetmemiş, XVI. yüzyılda Özbeklerin idaresinde tekrar merkez olmuştur. Samanîler'in yaşattığı parlak devreyi müteakib, Orta Asya türkçesinin merkezi olmuştur. Müellif bu fikirlerinden sonra, kaynakların çoğunun tam olarak kuvveti kaydetmediklerini, dolayısıyla, ancak Doğu İslâmî dünya ve Orta Asya'nın türkleşmesini daha geniş münasebetleri içindeki ortaçağ Buharası'nın rolünü izah etmeğe çalıştığını ifade ediyor.

Eser'de 8 bölüm bulunmaktadır. 1. Bölüm «Eski Vâha» (s. 3-13) adını taşımaktadır. Burada ilk olarak tarihçi Cuvaynî'ye dayanılarak Buhara kelimesinin

nereden geldiği izah edilmiştir (s. 3). Kısaca Buhara'da Paleolitik devirden itibaren yerleşme olup olmadığının incelenmesinden sonra Müellif, Büyük İskender devri kaynaklarının Buhara vâhası hakkında malûmat vermediğini ve Baktrian-Grek Kralları'nın da tam mânasıyla Orta Asya vahalarına hâkim olmadıklarını belirtiyor. Bu bölümdeki diğer malûmatı özetlersek, M. Ö. II. yüzyılda Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasında göçebeler istilâ etmiş ve tahminen M. Ö. 129 da Çin'li bir elçi Orta Asya'yı ziyaretinde Yüceçiler'i Amu Derya kıyılarında bulmuştur. Yüceçiler sonradan Kuşan İmparatorluğu adını alan bir devlet kurduklar. Bu devrede, Buhara'nın şimdiki mevkiindeki yerleşmesini en eski delilleri bulabilmemiz mümkündür. Buhara'nın önemli bir şehir olarak görümesi, Eftalitlerin Orta Asya'na büyük bir kısmını idare etmiş oldukları V. yüzyılın sonu ve VI. yüzyılın başından itibaren farzedilebilir. Uzak Doğu'dan gelen bu ikinci Eftalit'ler Kuşanlar'ın rolünü ve görüşte onlar tarafında kullanılan Baktrian'ın İranî dilini tevarüs ettiler. Tahminen 565 de Türkler tarafından Buhara vâhası bâkimi Eftalit'in düşürülmüş olduğu Narşahi tarihi tarafından rivayet edilir. Türklerin Buhara vâhası üzerinde hükümlerlik sürdükleri zamanda dahi esas hâkimiyet, Kuşan imparatorluğunun çegidli prensliklere ayrılmasını müteakib IV. ve V. yüzyılda teessüs eden mahalli hânedanın ellerinde kalmış görünüyordu. Bu hânedan ise Buhar Hudud'dır. Ancak yine

de VI. ve VII. yüzyıldaki hânedan ve hükümdarlar kat'i olarak tesbit edilemiyor. Bununla beraber Buhara bakımından, Arap fütuhâtı esnasında, önemli olan nokta vâhanın başlıca şehri olmasıdır.

2. Bölüm «İslâm'ın teessüsü» (s. 14-29) dır. Araplar ilk olarak Horasan vâlisi Übeydullah b. Ziyad'ın idaresinde Buhara'ya ulaşırlarsa da (674), ancak haraç alabildiler. Kuteybe b. Müslim 709 da Buhara'yı zaptetti. Araplar birkaç yıl mahallî müttelikleri ile Türgiş (Türkçe)ler'e karşı döğüştüler. Bu savaş dahilî meseleleri yüzünden Türgişler'in çekilmesi ile son buldu. Mahallî hükümdar Tuğsada'nın ölümü ile Arap idaresi burada kuvvetle teessüs etti. Arapça devlet dili ve aynı zamanda ilim dili oluyordu. Horasan'daki Abbasî lideri Ebu Müslim buranın vâlisi Ebu Nasr b. Seyyar'ı eyaleti terke zorladığı zaman Buhara kendi hâline bırakılmış ve şehre Şiler hâkim olmuşlardı. 751 de bir Abbasî ordusu durumu düzeltti. Buhara'da mahallî hükümdar Buayat (tah. 758-782) zamanında ise birçok ayaklanmalar vukubuldu. Bunların en önemlisi 778 dan 788'e kadar süren ve komünizm bentleri bir sosyal doktrini vaz etmekte olan Mukanna isyanıydı. Neticede bu isyan bastırıldı, ancak Buayat'ın kısmen Mukanna taraftarlığı göstermesi, Halife Mehdi'nin emri ile ölümüne sebep olduğu gibi Buhar Hudud hânedanını da sons erdiriyordu. Daha sonra Nasr b. Sayyar'ın torunu Râfi b. Leys'in isyanını görüyoruz (806-810). Bu iki büyük isyanda Mukanna ve Rafi'ye Türklerin yardımı Yakın Doğu'ya Türk göçlerini önceden ima etmekteydi. Buhara mahallî hâkimleri idaresinde önemli bir şehir olmuştur, ancak İslâm devrinde ise İspanya'dan Çin'e kadar meşhur bir dünya şehri idi.

3. Bölüm «Samanîler'in doğuşu» (s. 30-49). IX. yüzyılda Buhara şehir

olarak büyüdüğü gibi, ticarî önemi de gelişti. Hatta Bağdad halifesine vergiyi halî ve kumağ göndermek suretiyle ödemekte idi. 821 de Halife Memun'un kumandası Tâhir Horasac vâlisi oldu. Ertesi sene de oğlu yerine geçince bu suretle bir hânedan teessüs etti. Müellif burada Tabirîler'in idaresinde farsçanın inkişaf ettiği fikrini kabul etmediğini, bunun Samanîler zamanında olduğunu ifade ediyor. Haricîler Buhara'yı kontrolleri altına alınca şehrin bazı yöneticileri Semerkand'ın Samanî hâkimi Nasr b. Ahmed'den yardım istediler. O da kardeşi İsmail'i gönderdi. En geç 874 veya 875 de şehre hâkim oldu. Daha sonra Ahmed'i de mağlûb eden İsmail 900 yılında Mâverâ ün-nehir için yapılan savaşta Saffarîleri de yendi ve hükümdarları Amr'ı esir ederek Bağdad'a gönderdi. 907 de Buhara'da öldü ve İslâm mimârî tarihinde önemli, bugün dahi şehrin turist cezbedici bir yapıtı olan mezarına gömüldü. Müellif bu olayları anlatırken sonra Buhara'nın bir kültür merkezi olduğunu, Samanî devlet teşkilâtı ve hangi memurlardan meydana geldiği, Hanefî mezhebine mensub din adamlarının dinî işlerde ve halk arasındaki tesirleri, Samanî hükümdarlarının onlarla nasıl işbirliği yaptıklarını söz konusu etmektedir.

4. Bölüm «İslâm'ın Kubbesi» (s. 50-84). İsmail'den sonra Ahmed ve onun da 914 senesinde öldürülmesi ile 8 yaşındaki oğlu Nasr tahta çıkarıldı. Ancak ona, Ebu Abdullah Muhammed b. Ceyhanî gibi bir vezir yardımcı oluyordu. Bu devrede en ciddi karışıklıklar dinî mahiyette idi. Ancak İsmailî reisi Nakşabî idam edildiği gibi taraftarları da yakalandıkları yerlerde aynı âkibete uğradılar. Buhara'nın kültür ve öğretim merkezi olarak yükselmesi Nasr'ın zamanındaydı. Bunu daha ziyade sağlayan iki vezir olup, bunlardan birincisi aynı zamanda bir

coğrafyacı olan Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Ceyhanî idi. Vezirliği 914-922 ve 938-941 seneleri arasında olmak üzere iki kere yaptı. İkinci vezir ise Ebu'l Fadl el-Belâmî (921-938) idi. Bununla beraber kültürel yükseliş sadece saraya bağlı değildi. İbn Sina da Nuh b. Mansur (978-97) idaresindeki Buhara'da yaşadı ve çalıştı. Birçok arabça eserler, bir tercümeçinin söylediği gibi «halk arabça öğrenmeğe karşı çok tenbel olduğundan farsçaya tercüme edildi». Nasr'ın sarayının en değerli şeyi meşhur şair Ebu Abdullah Cäfer b. Muhammed Rudakî idi. Müellif bu arada onun üsûbünden bahsediyor. Daha sonra ise Buhara vâhasındaki sulama, ziraat, sanâyîi inceleyip Samanîler idaresinde Mâverâ ün-nehir'de ticarî faaliyetin genişlediği ve Doğu Avrupa ile ticarî münasebetlere girişildiği belirtiliyor. Hükümet memurları, kâtibler ve dinî memurlar olmak üzere iki kısma bölünebilir. Müellif müteakiben Samanî idaresini; sanat, mimarî ve ağaç işleri, küçük sanatlar, dokuma ve minyatür gibi muhtelif yönlerden inceliyor.

5. Bu bölüm ise «Gümüş Çağ» (s. 85-110) olarak zikrediliyor. Müellif Samanî idaresinin son senelerini «Gümüş Çağ» kabul ettikten sonra tekrar siyasî tarihe devam etmektedir.

Nuh b. Nasr'ın (943-954) maruz kaldığı tehlikeler mâli vaziyetin bozukluğu ve Batı İran'da kurulan şif Büveyhî hânedanı idi. 944'de Nuh amcası İbrahim'e karşı Buhara'yı kaybetti ise de iki ay sonra duruma tekrar hâkim oldu. Kuvvetin askerî idareye geçmesi ile Alptigin'in yıldızı parladı. Nuh'un ölümü ile oğlu Abd al-Malik tahta çıktı, ancak o da kumandanların tesirinden kurtulamadı. 981'de ölünce yerine kardeşi Ebu Salih Mansur b. Nuh geçti. Bu devrede Erkes Alptigin'e karşı birleşti. O da

Gazne'ye giderek Gazneli İmparatorluğu'nun temelini attı. Mansur b. Nuh da selefleri gibi bir sanat ve ilim hâmisî olarak görünüyor. Vezirleri Ebu Cafer Utbî ve Belâmî de Nasr'ın çağını canlandırmağa çalıştılar. Mansur 976'da öldü ve yerine 13 yaşındaki oğlu İ. Nuh geçti. Hakikî kuvvete sahip Ebu'l-Hüseyn Utbî, askerî idareye karşı bürokrasiye tesir etmeğe çalıştı ise da bunda kısa bir müddet için muvaffak olabildi. 997'de Buhara kısa müddet Karahanlı istilâsı ile karşılaştı. Samanîler duruma talihleri sayesinde tekrar hâkim olabildiler. X. yüzyılın ikinci yarısı şehir cemiyetinin belkemiği olan Dihkan sınıfının yıkılışını gördü. Müellif bu arada şehrin bölümlerini ve nüfusunu gözden geçiriyor. Rudakî'den sonra şiir sahasında Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed Dakikî görülüyor. Onun halefi ise Ebu'l-Kasım Firdevsî idi. Ayrıca Firdevsî'nin eseri «Şehnâme» hakkında malûmat veriliyor. Bu devrede farsça Samanîler'de tedricî olarak bürokrasi ve hükümet dili olmaktaki idi. Harezmi'de birçok bilginler alâka görmektedir. Burada yetişmiş âlimlerden biri olan el-Biruni'nin hayatı anlatıldıktan sonra Muhammed b. Yusuf el-Harezmi'nin *Meftâh el-Ülûm* adlı eserine dayanılarak Samanîler'in sarayında edebiyat ve dinî mevzulardan başka eğitim kollarına da ilgi gösterildiği belirtiliyor. Bu arada İbn Sina'nın kısaca hayat hikâyesi ve önemli eserleri zikrediliyor. Eserlerin ise Latince'ye çevrilerek Avrupa'da hayranlık uyandırdığı belirtilmiş. Samanîler idaresinde Buhara tarih boyunca edebiyat ve kültürde «yeni İran Rönesansı»nın olduğu kadar, müellifin görüşüne göre aynı zamanda Doğu İslâm dünyasının ilim ve öğretimine merkezidir.

6. Bölüm «Türk Üstünüğü» (s. 111-137) adı altında ifade edilmektedir.

Müellif bu bölümde ilk olarak Türk toplumu, İslâm dünyasına girişleri ve devrin ordularında hizmet görüşlerini anlatıyor. Ayrıca, «İkta» sisteminin doğuş problemi üzerinde çok araştırmaya rağmen memnun edici surette çözülmemiştir, bu bakımdan ikta kelimesinin mânâ ve kullanımını nazara alarak kısa tafsilâta girmeliyiz denildikten sonra daha ziyade Samanîler'de müessesenin olup olmadığı inceleniyor. Müteakiben, Alptigin'in Gazne'yi ele geçişi, Bilge-tigin ve Sebük-tigin'in onun halefi oluşu zikrediliyor. Buhara'da ise Samanîlerin düşüşünden sonra dinî liderler siyasî kontrolü elde ettiler. İçlerinde Hanefî Ebu Hafz ailesi temayüz ediyordu. Zaten Samanî devrinde de tesir ve kuvvet iera eden üç kurum vardı. Ordu, bürokrasi ve dinî liderler. Samanî hükümdarları birçok unvanlar almamışlar, bazı zamanlar paralar üzerinde lakablar kullanmışlardı. Müellif, Samanîlerin çöküşüne yakın devrede devlet idaresinde daha ilerlenildiği hâside ruh ve insanlara değiştiğini söylüyor ve devam ediyor «ayrıca dünyanın bu kısmında İranlıların idareyi Türklerle terkedişi mühimdir. Şah İsmail çıktığında İranlılar sadece hükmetmekten değil aynı zamanda Türklerin genişlemesi ile İslâm hududundan da itildiler. Hânedanın sonunda İranlılar okullara ve sivil hizmetten divanlara çekildi. Bu dünya tarihinde büyük bir değişiklik idi».

7. Bölüm «Samanîler'in düşüşü» (s. 138-170) olarak isimlendiriliyor. Mansur b. Nuh 976'da ölünce yerine küçük yaşta Ebu'l-Kasım Nuh geçti. Beceerikî bir idareci olan yeni vezir Abdullah b. Ahmed el-Utbî ordu üzerinde tesirini kabul ettirdi. Ancak, bu sırada Samanîler'in baş rakibi gittikçe gelişen Büveyhîler idi. Bununla beraber yıkılışlarını kumandanlar arasındaki mücadeleler hazırlıyordu. Hakikî kuvvet ise

Buhara'dan Gazne'ye geçmişti. Karahanlı hükümdarı Samanî idaresine son vermek arzusu ile 999 kışında Buhara'ya ilerledi. Hükümet şehir halkını Karahanlılar'a karşı ayaklandırmak istedi ise de muvaffak olamadı. Buhara'ya Türkler sahip oldular ve halka iyi muamele yapıldı. Samanî ailesi fertleri Türkistan'a gönderildi. Daha sonra hapisten kaçan Ebu İbrahim İsmail'in devleti diriltmek arzusu netice vermedi. Bu arada «Samanîler üstün kuvvetler tarafından mağlub edildiler, fakat önce Orta Asya'nın son İranî hânedanının düşüşüne önderlik eden şartlar incelenmiş olmalıdır; bunun neticeleri sonra tesbit edilebilir» diyen müellif yıkılışa sebep olan askerî, ticarî içtimai v.s. durumları gözöüne koyuyor. Sonra devam ediyor «Karahanlılar tarafından Mâverâ ün-nehir'in zabtı sadece askerî bir fetih değil, aynı zamanda Orta Asya sahasının Türk kolonizasyonuna açılmasıdır. Eğer Samanîler'in düşüşünden Moğol istilâsına kadar ki devrin bütün Doğu İslâmî dünyasından elde edilen malûmata bakarsak hiç olmazsa altı çeşit toprak mülkiyetinden bahsedebiliriz». Bunlar da 1 - Mâlik, 2 - Vakıf, 3 - Emlâk-i Has, 4 - Divanî, 5 - İkta, 6 - Cemaat olarak sıralanıyor. Daha sonra ise Buhara'nın dahili teşkilâtı ve içtimai hayatı hakkında izahat veriliyor. (s. 161-162)'de ise «Buhara, Samanîlerin düşüşünden sonra başşehir olarak üstün mevkiini kaybetti. Otoritenin Samanî emirinden Karahanlı fevkalâde vâlisine geçmesini icab ettiren değişiklikler ne idi? İlk olarak Karahanlılar ve Gazneliler arasında Samanî mülkünün bölünmesine ve sonra Buhara'nın kendi durumuna bakmalıyız» diyen yazar, Selçuklular'ın Horasan'a sahib olmalarına kadar Gazneli - Karahanlı devletleri arasındaki mücadeleyi anlatıyor. Gazneliler'in Samanîler'in devamı ve Sultan

Mahmud'un ise tam bir merkezîyetçi olduğu ifade edildikten sonra Buhara'nın islâmî dünyanın umumî tarihinde yer aldığını ancak Selçuklular tarafından daha ziyade olayların merkez noktasının batıya nakledildiğini bundan dolayı da şehirde bilhassa mahallî hânedanların ortaya çıktığı belirtiliyor.

Son ve 8. Bölüm «İranî miras» adı altındadır. Bu bölümde müellif ilk olarak Karahanlılar devrinde nazımdan ziyade nesirde iyi eserler verildiğini, ancak âlim ve edebiyatçıların daha ziyade Mâverâ ün-nehir'den batıya göç ettiklerini ileri sürüyor. Ortodoks Sünnî liderleri ise kuvvetlenerek siyasî işlere karıştılar ve Mâverâ ün-nehir'i işgallerinde kendi göçebe geleneklerini bağlı olan Karahanlılar'a tesire başlayarak devlet içinde devlet kurdular. Bundan sonra Selçuklu, Karahıtay hatta Oğuz Türkleri ve Harezmsahlar'ın zaman zaman sahib oldukları «Âl-i Burhan» şehir idaresinde bağımsızlığa kadar varan bir kuvvet tesis ettiler. Tahminen 1209'da şehri Harezmsah Muhammed b. Tekiş aldı ve Âl-i Burhan sadrı Muhammed b. Ahmed üzerinde otorite tesis etmemesine rağmen onu mahpus olarak Harezm'e gönderdi. Mart 1220'de Cengiz Han'ın Moğol ordusu Buhara kapıları önünde gözüktü. İç kaleyi uzun bir kuşatmadan sonra alan Moğol ordusu şehirde korkunç bir katliâm yaptı. Müellife göre Buhara'nın ortaçağda göstermiş olduğu başarı bu tarihte sona eriyor. Müteakiben, Karahanlı devrinin Orta Asya tarihinde bir islâmî-Türkçe edebiyat yaratma bakımından dikkatli çektiği, bu zamanın en meşhur eseri olarak da Kutadgu Bilig gösterilerek değeri izah ediliyor. Büyük önemde diğer bir eserde Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lûgat'it-Türk'idir*. Bu arada Karahanlılar'ın mimarî faaliyeti ve on-

ların idaresindeki Buhara'da dinî inkişaf inceleniyor. Karahanlı tarihinin en mühim özelliği müellife göre, Mâverâ ün-nehir'deki topraklar üzerinde Türk boylarının yerleşmeğe başlaması ve bu sahanın türkleşmesi idi. Moğol istilasından sonra Timurular ve Özbekler idaresinde de Buhara kendini gösterdi ancak zamanımıza kadar olan şehir tarihi ikinci bir kitabı icab ettirmektedir. Eser seçilmiş bir bibliyografya (s. 196-198) ve indeks ile (s. 199-209) da sona ermektedir.

Eserde başlıca eksiklik müellifin kaynaklarını zikretmesine rağmen, kitabın tabiiğini ileri sürerek, bunların sahifelerini ve dip notları vermekten çekinmesidir. Ayrıca Türk tarihi bakımından birkaç hata da göze çarpmaktadır. Söz gelişi (s. 10-11)'de Eftalitlerin Kuşanlar tarafından kullanılan Baktriya'nın İran dilini kabul ettiklerini ifade ediyor. Biraz aşağıda da «Eftalitler'in arasında Türk ve Altaik unsurları bulunduğu ancak halkın büyük kütlelerinin dilde ve katıyetle kültürde İranî olduğu görülüyor» diyor. Ancak müellifin sonraki Türk devletleri ile yapacağı bir kıyaslama Eftalitlerin bilhassa İranî dili tevarüs etmediklerini ortaya koyuyor. Şöyle ki, Gaznelî ve Selçuklu devletleri hâkim zümre olarak kendi saray ve ordularında Türkçe konuşmuşlardır. Bu da Eftalitlerin diğer Türk devletleri gibi hâkim oldukları topraklardaki dili tevarüs etmediklerini ifade eder. (s. 112) de ilk olarak imparatorluğun kuruluşunu VI. yüzyıl olarak gösterip Hunları unutmaması ve Selçukluları eski Türk ananelerine bağlanmayan ve İranlaşan hükümdarlar şeklinde belirtmesi dikkatli çeken noktalar (s. 186). Ayrıca (s. 161) Ortaçağlar Avrupası'nda kutluk görmemize rağmen pislik ve vebanın az, Samanî Buhara'da ise pislik ve kalabalığın çok olduğu yazılmıştır. Hâlbuki Ortaçağ

Avrupası'nın pislik ve hastalık içinde yüzüğü herkesin malûmudur.

Bunların dışında eser, Moğol istilasına kadar, daha ziyade Samanî ta-

rihini ifade etmesine rağmen «Buhara tarihini» siyasî, iktisadî, içtimai ve edebî konuları da içine alarak toplu bir şekilde vermesi yönünden hayli ilgi çekicidir.

Erdoğan Merçil

The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu, Volume I, II, 1708-1720, 1721-1751. Edited by Robert Halsband, Oxford University Press 1985, 1986.

Tarih araştırmaları için arşiv vesikaları kadar önemli kaynak olarak, o devri idrâk etmiş kimselerin bıraktıkları hâtırat ve seyahat notları kabilinden eserler de gösterilmek lazımdır. Elimizde bulunan bu nevi'den bir eser, XVIII. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğunda İngiltere elçisi Wortley Montagu'nun eşi Lady Mary'nin mektuplarıdır. Bu mektupları Türk ilim âlemine ilk tahtan tarihçi Ahmed Refik Bey merhumdur. Kendisi onları evvelâ «*Tarih-i Osmânî Mecmuası*»nda, «*Şark Mektupları*» adıyla ve tefrika suretiyle yayınladıktan sonra 1833 yılında ayrı bir kitap halinde çıkarmıştı.

1689 da İngiltere'de doğmuş olan Lady Montagu, asil bir âileye mensuptur. Bir parlamento üyesi olan kocası Wortley Montagu, İngiltere Kralı I. George tarafından İstanbul'a elçi olarak 1717 de gönderilmişti. Kocası ile İstanbul'a gelişinde ve dönüşünde birçok Avrupa şehirlerinden akraba ve dostlarına mektuplar yazmış olan Lady Montagu'nun bizim için en mühim yazıları Türkiye'ye âit olanlarıdır.

İngiltere'de Lady Montagu'nun ölümünden bir yıl sonra yani 1763 de neşredilen mektuplarına zeyl olarak 1767 de diğer mektupları yayımlanmıştır. Sora

Lady Montagu'nun başka mektupları ele geçtikçe eskiler ile birlikte 1803, 1805, 1837 ve 1861 de yeni neşirlerinin yapıldığını görüyoruz. Ahmed Refik Bey'in «*Şark Mektupları*» adıyla Fransızca tercümesinden çevirdiği 20 mektup 1861 neşirinden Türkçeye tercüme edilmiş olmaktadır. Aslında, Türkiye'ye âit olanlar 80 mektupdan mürekkeptir. Bilhassa üzerinde durduğumuz 1835 de yayınlanan son neşir ise tamamlanmış zaman 400 mektup ihtiva edecek ve üçüncü cildin sonunda bir de indeks bulunacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyıl başlarına âit bu eser, güzide bir vesika mahiyetindedir. Londra'dan çıkarak bazı Avrupa merkezlerini dolaşan ve Petervaradin-Belgrad-Edirne tarihiyle İstanbul'a gelen Lady Mary, türker hakkında ilk mektubunu 30 Ocak 1717 de Petervaradin'den gönderdi. Sınır şehrinde başlayarak İstanbul'a kadar gelişinde her mektubunda Osmanlı ordusunun durumunu, köylerin halini, halk yaşayışını belirtir. Askerlerin fakir köylülere karşı sert hareketlerinden üzülerek bahseder. Yolculuğu sırasında karşılaştığı güçlükleri, gerek halkın gerek idarecilerin gösterdikleri yakınlığı renkli bir şekilde tasvir eder.

Mektuplar edebî bakımdan büyük bir değer taşıdığı gibi devrin Avrupa ve Türk kültürünü belirttiği için de mühimdir. Çünkü bu mektuplar araştırmacılar için kaynak teşkil edebilecek durumdadır. Kocasının bir parlamento üyesi

olması dolayısıyla parlamento haberleri, İstanbul ve Avrupa saraylarının siyasi durumları, Viyana operasının tasviri, devrin ressamları hakkında ve çiçek aşısının ilk defa Türkiye'de kullanılışı hakkında (c. I, s. 389) geniş malûmat bulmak mümkün olmaktadır. Nitekim Voltaire, bu mektupların mükemmelliğini bütün Avrupa'da tanıtmış, esere önem kazandırmıştır.

Bu nevi' eserler arasında, o devir cemiyet hayatımıza bu derece ışık tutmasını bulmak pek mümkün olmamaktadır. Lady Montagu, çevresini yakından görüp tanımak merakıyla bir çok zorlukları yenmiş, meselâ Ayasofya camii'ni gezmek için, Osmanlı devleti ilgililerinde müsaade almak üzere büyük bir gayret göstermiştir.

Son neşredilen II. cilde gelince, birincide olduğu gibi bu da tamamen yazmalardan meydana getirilmiştir. Bu cildin mühim bir kısmında Lady Mary'nin Paris'de yaşayan kardeşi Lady Mar'a yazmış olduğu mektuplar bulunmaktadır ki bunlar basta olan kardeşine bir nevi' teselli mektuplarıdır.

İngiltere'ye dönüşünden bir müddet sonra 1730 da vatanını ve zevcesini terk eden Lady Mary Floransa, Roma, Napoli, Cenova, Torino ve Genova'yı ziya-

ret etmiştir. Avignon'da dört yıl kalmış, 1746 dan itibaren on yıllık hayatını Kuzey-İtalya'da Brescia yakınında bir köyde geçirmiştir. Bu arada, kızı Countess Butte'ye yazdığı mektuplarda zikredilmektedir.

Lady Montagu'nun muhaberatında yer alan mühim bir şahsiyet vardır ki o da İtalyan şairi Francesco Algarotti'dir. Algarotti ile İngiltere'den beri haberleşme şekli buluşmaya kadar gitmiş ve aradaki münasebet romantik bir sahaya dökmüştür. Zamanla yaşlanıp artık şehir şehir dolaşamadığı zamanlar kendisini İngiltere'den gönderilen kitaplara hasrettiği ve artık mektuplarını kitap tenkitleri ile süslediğini görüyoruz.

Genel olarak mektuplarında bir kadın görüşünün hâkim olması esere ayrı bir çeşni kazandırmaktadır. Tamamen tarafsız bir gözle yazılmış olan mektuplar, sadece tarihçiler için değil aynı zamanda diğer sahalarında çalışanlar için de mühim bir kaynak teşkil etmektedir. Wortley Montagu'nun İstanbul elçiliğinin bir yıl gibi (1717-1718) kısa bir zaman sürmesi bir talihsizliktir. Bu mektupların yeni yapılan mükemmel neşrinden Türkçeye tercüme edilmesi Türk tarih araştıranları için gerçekten bir kazanç olacaktır.

Mücteba Nigürel

gayesiyle hazırladığı rapordur. Şimdiye kadar karanlıkta kalmış veya üzerinde durulmamış olduğu bilinen bu raporu, Michigan Üniversitesi Yakın-doğu tarihi profesörü Andrew S. Ehrenkreutz yayınlamakla Osmanlı tarihine yeni bir belge sunmuş olmaktadır.

Esasında İstanbul'da bulunuşundan pek memnun kalmamış olan İngiliz elçisi, böyle bir rapora hazırlamak için emir

Henry Grenville, *Observations sur l'état actuel de l'Empire Ottoman*, Yayınlayan Andrew S. Ehrenkreutz, XXIII-110 sahife, Ann Arbor, The University of Michigan Press 1965.

Bu eser, 1762-1765 yıllarında İstanbul'da İngiliz elçisi olarak hizmet gören Henry Grenville'in, İngiliz devlet ricâlinin arzusu ile, Osmanlı Devleti'nin çeşitli sahalarındaki durumunu aksettirmek

aldığında, elinden geldiği kadar doğru olacağını ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu vaziyeti tam aksettireceğini vaad etmişti. Her ne kadar müşahedeleri bazı kimselerin, bilhassa İngiliz faaliyetleri içinde olan Yahudi komisyoncuların verdikleri bilgiye dayanmış ise de Rycant ve Marsigli'nin daha önceki müşahedelerinden hayli istifade etmiştir. Raporu Fransızca olarak vermesinin sebebini de Prof. Ehrenkreutz, Marsigli'nin *Stato Militare dell Imperio Ottomanno (État Militaire de l'Empire Ottoman)*, Haya 1782'den hayli faydalanmış olmasına bağlamaktadır.

Grenville'in müşahedeleri, Osmanlılar'ın kara ve deniz kuvvetleri, mâliye teşkilâtı, vergi usulü, imparatorluğun muhelif yerlerinde yapılan ticaret, imâlât ve imparatorluğun nüfus durumu gibi

noktalar üzerinde olup, ayrı ayrı incelenmeye değer. Şüphesiz ki, Grenville ne tarihçi ne de Osmanlı Devleti'nin mevcut durumunu verebilecek dil bilgisine sahip bir araştırmacı idi. Gerek devlet içinde bazı kimselerden ve gerekse Yahudi komisyonculardan aldığı ile yetinmek zorunda kalmıştı. Esasında Ehrenkreutz raporu olduğu gibi aktarmış, (s. 1-74), üzerinde herhangi bir mütalâada bulunmamıştır. Raporda bazı yanlış sonuçlara varıldığı görülmektedir. Eserin sonunda notlar (81-106) ve indeks (107-110) vardır.

18. Asrın ikinci yarısında batılılaşma hareketinin arifesinde İngiliz elçisinin hazırladığı böyle bir raporun bulunup yayınlanması, bize yeni belgeden faydalanma imkânı sağlamaktadır.

Salih Özbaran

Tamara Talbot RICE, The Scythians, London 1961. Genel editör Dr. Glyn Daniel'in yönettiği, *Ancient Peoples and Places* serisinden. I. baskı 1957, II. baskı 1958, III. baskı 1961. 208 s. 32 lev, 62 res. 6 s. levhaların izahı, 9 s. İndeks. Ayrıca metin içinde 70 Figür, bir «İskit kraları listesi» bir «İskit tarihinin kronolojik listesi» bir «İskit ve onlara bağlı göçebelerin belli başlı buluntu merkezleri ve gurupları». (Harita)

Giriş (s. 17-31): Bilhassa çok eski zamanlara âit tarihin, az dökümanı olan sahalarına meraklı olan insanlar, bu fikirle cebzolmuş gibiydiler. Bu çeşit, çok ilgi çekici bir bölüm de, Hıristiyanlık öncesi devrenin son bin yılında, Çin'den Tuna'ya kadar uzanan geniş steplerde dolaşmış olan İskit göçebelerini inceler. Zamanımızda, aşağı yukarı bütün bu

sahalar S. S. C. B.'ne âittir. Söz konusu olan bu geniş plâto da birçok kavimler birbirini tâkip etmişlerdir. Kuzey-doğuda oturanlar sık sık batı ve güney-batı yönlerine doğru gitmek istidadını göstermişlerdir. Tabii, bunun sebebi de diğer yölerdeki komşularının kendi sahalarına göç etmelerine mâni olmaları ve onları güney ve batıya itişleridir. Bu insanların hareketleri, arkalarında bıraktıkları buluntular sayesinde yer yer takip edilebilmektedir. Stebin, Avrupa kısmında daha çok bilgi vardır ve Rusya'nın güneyindeki esas İskitler, varlıklarını ispatlayan birçok elle tutulur deliller bırakmışlardır. Onlar hakkında esas tarihi gerçekleri ise, hem zaman komşuları olan Çin, Asur, Yahudi ve Greklerin, bilhassa Klâsik çağ Grek tarihçilerinin teferrüatlı fakat karışık yazılarından

edinebiliyoruz. Birçok eski Grek bilgileri - yanlış olarak - İskitleri dünyanın en eski kabilesi zannetmişlerdir. M. Ö. I. yüzyılda, yazar Trogus Pompeius, Mısırlılardan başka herkesin buna inandığına, yalnız Mısırlıların bunun aksine münakaşa ettiklerini söylemektedir. Bu konuda Mısırlılar haklıydılar, Çünkü İskitler M. Ö. VIII. yüzyıla kadar, millet olarak tanınıyorlardı. Bugün müracaat edilen kitaplarda ancak birkaç satır işgal etmekle beraber, bizim için, birçok efsanenin kaynağı olması bakımından hâlâ çok esastırdılar. Bu efsanelerden başka, İskitlerin muazzam zenginliği hakkındaki bazı garip hikâyeler, Grek tarihçilerinin daha makul gerçekleriyle birleşmiş ve ortaya o kadar karışık neticeler çıkmıştır ki; 19. yüzyıla sonuna kadar birçok bilgiler, Herodot'un onlar hakkında yazdıklarını geçersiz saymaya kadar gitmişlerdir. Daha sonra, Güney Rusya'da İskit mezarlıklarından sık sık elde edilen, gerçekte değerli buluntular, Arkeologların bu eski kayıtları tekrar incelemelerine sebep olmuştur. Eski kaynakları titizlikle inceleyerek, yerinde hafriyat yaptıklarında, öyle bilgiler edinilmiştir ki, İskitlerin Ortaçağ Avrupa san'atına yaptıkları etkiler büyük yıkıcı uyandırmıştır. İskitlere bağlı olan kabileler, eski yazarların verdikleri bilgi yetersizliği yüzünden fazla bilinmemektedir. M. Ö. VII. yüzyılda, Kuban'da, Kırım'ın bazı yerlerinde ve Rusya'nın güneyindeki nehir kenarlarına iyice yerleşip, daha sonra Romanya, Bulgaristan ve Prusya'ya kadar yayılmışlardır. Altay'da Pazirik'de mezarları araştırılmış olan göçebelere "Akraha İskitler", demek yerinde olacaktır. Böylece eskilerin fikirlerine de karşı gelinmemiş olmaktadır. Bir gurup otoriteye göre İskit adı, Karpatlar ile Don nehri arasında oturanlara verilmelidir. Strabo, Dobruca yöresine

«Küçük İskitya», Karadenizin kuzey ve kuzey - doğusundaki steplere de «Doğu İskitya» adını vermiştir. M. Ö. V. yüzyıldan itibaren, her boy'un bir kısım halkının daimi veya yarı-daimi olarak kamplarda yaşayarak, göçebelere "karargâh", teşkil ettikleri sanılmaktadır. Yaşadıkları bu geniş arazinin hudut kısımlarında oturanlar komşuları ile münasebette bulunmak zorunluluğunu duymuşlar ve bu yüzden doğuda Çin, ortada İran (Pers), batıda Grek kültürleri göçebelere tesir etmiştir. Fakat her şeye rağmen göçebe kültürü, buaların hepsini bastırmış, az da olsa hem doğu hem de batıda hissedilmişlerdir. Çünkü bir kavim olan İskitler karşısında, devrinin kudretli devletleri olan Asur, Med, Part ve Grekler zaman zaman korkuya kapılmışlar ve M. Ö. VII. yüzyılda bütün Anadolu, İskit tehlikesinden titremişlerdir. Fakat aynı zamanda zenginlikleri ve inceliğe olan merakları sayesinde Karadeniz kıyılarındaki Grek tüccarlarının ve Panticapaeum ve Bosfor krallığında bulunan san'atkarlarına sevgisini kazanmışlardır. M. Ö. VI. yüzyıldan itibaren de Greklerin İskit şöretleri için ismarlama eşyalar yaptıkları anlaşılmaktadır. İskitler savaşta olduğu kadar ticaret hayatında da faal bir rol oynamışlardır. Herodot Tarihinde İskitler bütün bir kitabı, kapsamaktadır. Bununla beraber, İskitlerin kendilerinin hakkında yazılarının bulunmaması sebebiyle, siyasi hayattan silindikçe, yavaş yavaş unutulmaya mahkûm olmuşlar ve san'atları yeniden bulunana kadar binbeşyüz sene kadar bir zaman geçmiştir. İlk adım 17. yüzyılda, Çar Deli Petro zamanında, Sibiry'a'da bir tümülüsün açılarak yağma edilmesiyle atılmıştır. 18. yüzyılda ise, General Melganov, güney Rusya'da vazifesi esnasında bunlarla ilgilenmiş, fakat daha ileri gidilememiştir. Bu asrın sonlarına

doğru, Sibiry'a'da, Clarke, Pallas, Du-bois de Mompèreux, Samarokov ve diğerleri nisbeten ilmi geziler yapmışlardır. Bu arada kazı yapılmamış, fakat muhtelif vesilelerle ele geçen eserleri korumak ve teşhir etmek üzere Nikolaev, Theodosia, Odessa ve Kerç'de müzeler kurulmaya başlanmıştır. İlk kazıları, Kerç yerlilerinden Dubrux, Stempowski ve müzenin experlerinden Blaremborg ve Ashil yapmıştır. İskit arkeolojisi için esaslı hamle 1880'de Radlow tarafından yapıldı ve satih incelemeleri ilmi bir şekilde, kazılarla neticelendirildi. Rusya'daki kazılar çoğaldıkça Avrasya steplerindeki yaygının çok eski ve her yerin birbirine muntazam bir şekilde bağlı olduğu anlaşıldı. Hatta daha sonra Viking, Kelt ve Merovingian san'atında bir takım İskit unsurlarının görülüşü, araştırmaların büyük bir ilgiyle bu işe aratılmalarını sağladı. Çeşitli milletlere mensup birçok Arkeolog, bu harikulâde nomad san'atının gelişimini izlemek ve diğer san'atlara olan tesirini meydana çıkartmak için, elde olan bütün bilgilerden faydalanmayı ihmal etmediler. Rusya'nın iki antika meraklısı, Tolstoy ve Kondakov bu işe ilk başlayanlardandır. Bunlardan maâda, otorite olarak Rostovtzeff, İngiltere'de Minns ve Dalton, Fransa'da Reinsch, Finslaandiya'da Talgren ve diğerleri buluntuları incelediler; eskilerin, bilhassa Herodot ve Hippokrates'in sözlerini nazarı dikkate aldılar ve bunları kendi fikirleriyle birleştirerek, İskit tarihi hakkında bazı kilit noktaları üzerinde mutabakata vardılar. Herodot'un bahsetmediği boşlukları, Pazirik'de ortaya çıkan bilgilerle doldurabilmekteyiz. Pazirik mezarları, Radlow'un seksen yıl önce incelediği Katanda mezarları ile de benzerlik göstermektedir. Radlow ve Katanda'nın keşifleri, Bergama, Troya ve Miken gibi hazinelerin ortaya

çıkardığı bir devirde dikkati pek çekmemişse de bugün kıymetlerini bulmuşlardır. Rudenko, 1924'de Sibiry'a'da Altay dağlarının Chulishman yöresinde bulunan Pazirik vadisinde kırkdan fazla mezar tepeciği keşfetmiştir. 1929'da Rudenko ve Griaznov, bunlardan büyük bir taneisini açarak inceleme yaptılar; içinden çıkarılanlar ilim âleminde helecan yarattı. Kazı 1947'de tekrar ele alındı ve devam edildi. Rudenko'nun çalışmaları, Avrupa steplerinde yaşamış olan insanların hayatını ve san'atını anlayabilmemize önemli bir basamak olmuştur.

Kısım I : Başlangıç. Bu bölümde İskitler'in ve bunlara bağlı boyların yaşadıkları sahalar hakkında, coğrafi bakımdan tanım yapılmış, o devir iklim, bölge özellikleri, beşerî durum üzerinde durulmuştur. Bilhassa, Sibiry'a'daki M. Ö. 8000-1700 arasındaki insan tipleri vs. hakkındaki bilgilerle İskit öncesi tarih genel olarak belirtilmiştir. Bunu takiben, eski kaynaklara dayanarak İskitlerin komşuları ile münasebetleri, oluş efsaneleri, devlet anlayışları ve idare şekilleri yer almaktadır :

(s. 33-55) : İskitlerin tarihinin başlaması, M. Ö. 1700'de İndo-Avrupa kavimlerin Yenisey'e gelişleriyle başlar. Bunlar, üçyüz yıl önce Yunanistan ve Küçük Asya'ya gelenlerin bir koludurlar. Bir kısmı ziraatçı, bir kısmı da göçebe idiler. Bakırı daha o devirde işleyen bu insanlar, kahverengiye çalan geometrik motifli bir keramik meydana getirmişler, ağaç vs. kesmek için bronz aletler kullanmışlardır. Ölümlerini etraflı yastı taşlarla çevrili mezarlara gömerlerdi; M. Ö. 1200 yıllarına doğru tümülüs mezarlarına geçmişlerdir. Bu tarihte kuzey - doğu Sibiry'a'daki insanlar demiri kullanmaya başlamışlardır. Yenisey tarafındaki Mogol ırkı, demirden, ucu kıvrık bıçaklar işliyorlardı ve Çin tesirli idi. Bunlar

ölülerini yakarak veya yakmadan Hoeker vaziyetinde gömerlerdi. Bu devirde ata binen kavimlerden en meşhuru İskitlerdir. Bazı araştırmacı ve bilginciler bunların daha sonra Hun, Mongol ve Türk adı altında tarih sahnesine çıktıklarını savunmaktadır. Eski Yunanlılar İskitlerden, Seyth, Saha ve Caba diye bahsetmektedirler. M. S. II. yüzyılda Ptolemy, Orta Asya'daki Sibirya'ya İskitya demiştir. Herodot'un yazdığına göre bunlar Asya'dan gelmişlerdir. Şimdiki Rus bilgincileri İskit ismini gayet dar bir maceda kullanmakta ve bunu sadece Azak Denizi, Karadeniz, Kuban ve Dinyeper ağzında oturanlara teşmil etmektedirler. Bütün atlı göçebelere, İskitler zamanında İran dilini kullandıkları ve aralarında bağlantılar olduğu anlaşılmaktadır. Bunun en kuvvetli belirtisi sanatlarında da görülen birliktir. Çin kaynaklarında bunlara ait mühim kayıtlar yer almakta ve aralarındaki münasebetler anlatılmaktadır. Hattâ küçük çapta çarpışmalardan da bahsedilmektedir. Bu arada M. Ö. VII. yüzyılda Kimmer-İskit mücadeleleri, İskit-Urartu münasebetleri çok enteresandır. Dolayısıyla Asur, Grek ve Persler'le sıkı bir şekilde kültürel ve siyasi temas geçmişler ve Eskiçağ Tarihinde önemli birçok dönüm noktalarına sebep olmuşlardır. Grek'ler Amazonları İskit olarak vasıflandırmaktadırlar. M. Ö. 110 da, İskitlerin başında meşhur kral Seyfurus görülmektedir. Başşehir Neopolis'tir. Bu devirde mustazam ve rahat bir hayat yaşadıkları anlaşılır. Yunanistan'la olan ticari münasebetleriyle ilgili kalıntılar baha biçilmez kıymet taşımaktadır. Bu İskit-Grek yakınlaşması neticesinde İskit aristokratları Grek kültürünü benimsemişler ve tabik etmişlerdir. Her kavim gibi İskitler de kendilerini bir oluş efsanesine bağlamaktadırlar: Cennet ilâhı ile Dinyeper nehrinin kızının oğlu olan Targitavus'tan gelmekte-

dirler. İdarî bakımdan dört bölgeye ayrılırlar ve bunları baştaki kralın tâyin ettiği vâliler yönetir.

Kısım II : Halk. Bu bölümde yaşayışları hakkında gayet enteresan bilgiler verilmiş ve eski kaynaklardan da faydalanarak daha canlı bir şekilde sunulmuştur. Kıyafetler (s. 84), binicilik, atlara olan sevgi ve bağlılıkları (s. 69), koşum takımları ve teçizatları (s. 74), fiziki yapıları ve görünüşleri (s. 76), yerleşme yerleri, kasabalar (s. 79), entellektüel ve artistik yönleri (s. 88), din, büyü ve batıl itikatları (s. 85), ölü gömme âdetleri (s. 87) vs. konu içinde ilgili pasajlarla beraber verilen önik resimlerle takviye edilerek anlatılmıştır. Bilhassa günlük yaşantılarını, savaş taktiklerini ve inançlarını tasvir eden bölümler çok ilgi çekicidir. Eski Türklerle müşterek taraflarının bulunması bu konuyu, bizim için daha cazip kılmaktadır :

(s. 87-90) Bunlar, hareketli, canlı ve mutlu insanlardı. Genel yaşantıları birçok göçebelerekiniki gibidir. Başlarında bir lider bulunmaktadırlar, disipline çok riayet etmekte, geleneklere sonsuz bir saygı ve bağlılık göstermektedirler. Kadın ve çocuklarla beraber, içleri bölümlü, ev yerine kullandıkları arabalarda göç ederlerdi. Göçebe oldukları halde, gayet lüks bir hayat yaşadıkları anlaşılmaktadır. Kıymız, peynir, soğan, fasulye, at, koyun ve keçi eti başlıca yiyecekleridir. Antik yazarlardan Hippokrates onları biraz mübalâğalı şekilde, şişman, çok yiyen, şakacı ve bütün vaktini tek bir kaptan şarap içerek geçiren, eğlenceye düşkün insanlardı diye tanımaktadır. Bu kadar ince ve yüksek bir san'at yaratmış olan İskitleri bu şekilde tasvir etmesi yadırganmamalıdır. Antik kaynaklara, verdikleri bilgi bakımından tamamen inanmamak lâzımdır; zira görmeden, kulaktan dolma veya tesir altında kalarak yazılmış oymaları pek muh-

temeldir; fakat müzik ve folklor sahasındaki zenginliklerini tembellikle bağdaştırmamak icabeder. Kıyafetler çok çeşitli olup zengin ve canlı motiflerle bezenmiştir. Bilhassa stilize edilmiş hayvan motifleri dik-kati çeker. Vazolar üzerindeki kabartmalardan, günlük yaşantıları hakkında enteresan tablolar görmekteyiz. Kadın tasvirleri kabartmalarda çok azdır. Buna karşılık Kraliçe ve Prenseslerin özel kıyafetleri hakkında bilgimiz çoktur. Büyük tanrıçanın rahibesi olarak görünmektedirler. Kaba bir şekilde yapılmış figürinler de mevcuttur. San'at hayatları yanında, savaşta başarıları pek yüksektir. Bu; sür'at ve hareketli ölmelerini temin eden atları ile sağlanmaktadır. Karşılarındaki kavimler de bunu anlayarak atçılık üzerinde durmuşlardır. Pazirik mezarlarında at iskeletleri bulunmuştur. Bazı yerlerde yedi-ondört tanesi bir aradadır. Kışın atlara elbise giydirenler ve tahıl verirlerdi. El san'atlarında, at, revaçta olan başlıca motiftir. Bütün bunlar, İskitlerin atlarına özel bir kıymet verdiklerini göstermektedir. Elibiselerine verdikleri önem kadar at eğerlerine de önem vermişler ve her birini, birer san'at eseri olarak işlemişlerdir. Temizlenmek için su kullanmazlar, tenlerine bir nevi bitkisel krem sürerlerdi. Herodot bundan tafsilâtli olarak bahsetmektedir. M. Ö. V. yüzyılda, güney Rusya'da yerli ziraat merkezleri kurarak toprağa bağlanmışlardır. Dinyeper civarındaki kazılarda bazı kasabalar meydana çıkarılmıştır. Elde edilen buluntulardan ve antik kaynaklardan, dinleri ile ilgili bilgiler de edinmekteyiz. İnançları, batıl itikatları çok kuvvetlidir. Maddelere tapınmaktadırlar, en büyük tanrıça ateştir; Tabiti - Vesta aynı zamanda hayvanların tanrıçasıdır. San'atta bu, bolca tasvir edilmiştir. Gömme âdetleri çok enteresandır; ceset büyük bir itina ile hazırlanır, içi temizlenerek doldurulur

ve dikilirdi. Ölü geç gömülürdü. Yapılan yas âyinleri kırk gün devam eder ve geçdiği bütün yerler merasimle dolaştırılırdı. Mezarlara konulan eşyaların her biri bir san'at eseridir.

Kısım III : Mezarlar. Bu bölümde İskit mezarları tafsilâtli olarak anlatılmıştır. Mezar tipleri ve bilhassa Pazirik mezarları (s. 111) buluntularıyla beraber tanıtılmıştır. Bütün bunlar metin içinde verilen pasajlarla ilgili haritalar, mezar plân ve kesitleri, mezar buluntuları ve ölü hediyeilerinin figürleriyle beraber sunulmaktadır :

(s. 92 - 123) O devirki mezar soyguncuları birçok tümülüsleri yağma ettikleri hâlde, yine de çok kıymetli ve bol buluntu elde edilmiştir. Tümülüslerin genel olarak bir mezar odası ve ölü hediyesini muhafaza eden yan odaları bulunmaktadır. Ölü sırt üstü yatırılmakta ve doğuya bakmaktadır. Büyük mezarların en güzel tipleri Alexandropol ve Nicopol civarında görülmektedir.

Kısım IV : Günlük eşyalar. Bu bölümde İskitlerin günlük hayatlarında kullandıkları bütün lüzumlu eşyalar anlatılmıştır. Aletler (s. 125), baltalar, zırhlar, savaş teçizatları (s. 126), at koşum ve eğerleri (s. 128), mutfak eşyaları (s. 135), mobilyalar (s. 137), halılar (s. 140), aynalar (s. 141) ve mücevherat (s. 144), tipik örneklerinin desenleri ile birlikte tasvir edilmişlerdir :

(s. 125 - 146) Çeşitli aletler ve teçizat yanında, at koşum ve eğerleri dikkati çeker. Bunlar, muhtelif desenlerle süslenmiş ve canlı, san'at örnekleridir. Üzerlerine ağır kumaşlar koymaktadırlar. Göçebe oldukları halde, mobilyaya verdikleri kıymet te takdire şayandır. Çadırlarının üzerini deri bir kılıf veya çuha ile kaplamaktadırlar. Bu arada; çadırlarının içini, büyük bir ustalikle boyadıkları kürklerle ve canlı motifli

halılarla döşemektedirler. Pazirlik balıları, erken İran balılarından farklı değildir, yalnız desenler daha ilkelidir. Yapım teknikleri aynıdır ve yakın zamana kadar devam etmişlerdir. Maden, fildişi, kemik ve buna benzer maddeleri büyük bir ustalikle işliyerek, hem kendilerini hem de hayvanlarını süslemişlerdir. Bunların içinde aynalar çok enteresandır; süs eşyası ve kötü ruhları uzaklaştırmak için kullanmışlardır.

Kısım V : İskit dünyasının san'atı. Bu bölümde san'at anlayışları, tesirler ve münâsebetler çok enteresan motif ve desenlerle beraber izah edilmeye çalışılmıştır :

(s. 147 - 176) İskit san'atında görülen hayvan motifleri ve anlamları: Eski Doğu ve Mısır'da da görülmektedir. Rostovtzeff, Barovka ve diğerleri bu benzerliklerin tenkitlerini yapmışlar ve aralarında münâsebet kurmaya çalışmışlardır. Bilhassa kuvvetli İran tesiri görülür ve bu arada İskit-Urartu temasları da zikre değer. San'at faaliyetinin en fazla olduğu devir M. Ö. VII. ile VI. yüzyıl arasındadır.

Kısım VI : Biraktıkları. Bu bölümde, İskitlerin tarih sahnesinden çekildikleri hâlde, geride bıraktıklarının kuvvetli izleri üzerinde durulmuştur :

(s. 178 - 186) İskitler, tarih sahnesine çabuk girdikleri gibi, aynı hızla da kaybolmuşlardır. Kendileri yok olmuşlar, fakat geride çok şey bırakmışlardır. Meselâ, yaşadıkları yerlerde Paganizm, bunlardan soora da devam etmiştir. Güney Rusya'da M. S. V. yüzyılda halk güneşe tapmakta, Rus İslâvları büyük tanrıçaya güneş sembolleri ilâve etmektedirler. Kuvvetli dinî inançlar, bir takım ticarî ilişkilerle İskandinavya'ya kadar yayılarak, tesir sâhalarına almışlardır. İskandinavya'dan Çin'e kadar uza-

nan bu geniş sahada bütün bu münâsebetlerin en kuvvetli delilleri, komşu devletlerin san'atlarında var olan İskit unsurlarıdır.

İncelediğimiz kitapta, bilgiyi sunuş bakımından yazarın, konuya aktüel bir hava verdiği görülmektedir. Yazar dip not sistemi yerine, her bölümün sonuna alâkalı bibliyografyayı koymuş ve ayrıca da faydalanılan eserleri İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusca ve Macarca olmak üzere ayrı tasnif yaparak sunmuştur. Bunların içinde İskit sahasında otorite olan Mions, Rostovtzeff, Borovka, Pietrowsky ve diğerlerinin kıymetli eserleri yer almaktadır. Kitap, ufak çapta bir müracaat kaynağı olmakla beraber, ilmi eserleri temel alarak yazıldığından, yukarıda belirtilen aktüel havayı gayri ciddi olarak vasıflandırmamak lâzımdır. İskitler hakkında genel bir bilgi vermesi bakımından çok enteresandır. Bilhassa san'at yönü kuvvetlice ele alındığından, bazı buluntuları tek tek inceleme lüzumu hâsıl olmuştur. Bunun için, son üç bölümü gayet kısa olarak belirtmek lâzım gelmiş, eserin bütününün tetkiki sonunda, anlaşıldığından daha ziyade toplu bir bilgi veren Giriş ve onu tâkip eden kısımlar daha genişçe tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu arada «*Mc Govern, W. M., The Early Empires of Central Asia, - A Study of the Scythians and the Huns and the part they played in world history with special reference to the Chinese sources, The University of North Carolina Press 1939.*» adlı kitabın bibliyografya içinde yer alması bir noksanlıktır. Zira, en aşağı Grek kaynakları kadar kıymet taşıyan Çin kaynaklarından bahseden bu çalışmayı yetersiz görüp faydalanmaması da kitabı için bir eksikliklerdir.

Taner Tarhan

Ebû Hâldün Sâî' el-Huşarî. *Müzekkiratü fî'l-İrak* (Irak'daki Hatıralarım) I. Kısım, Beyrut 1937, 627 s., istatistik cedvelleri, grafik ve fotokopiler. Meşûrat Dâr'it-Talî'a.

Kitabın müellifi Sâî' el-Huşarî, aslen Haleb'li olup II. Meşrutiyet devrinde İstanbul'da Yüksek Muallim Mektebi Müdürlüğü vazifesinde bulunmuş, bu münâsebetle de devrin maarif ile alâkalı münakaşalarına karışmış ve memleketimizde Sâî' Bey olarak bilinen zattır. I. Cihan Harbi'nden sonra bazı zarûri sebepler yüzünden memleketimizden ayrılarak, önce Irak ve sonra da Suriye'de uzun seneler maarif sahasında yüksek mevkiler işgal etmiştir. Tanıtığımız eser arapça olarak te'lif edilmiş olup, müellifin 1921 - 1927 seneleri arasındaki hatıratını ihtiva etmektedir.

Müellif kitabının mukaddimesinde 1921 - 1941 seneleri arasında Irak'da geçen günlerinin ve deruhte ettiği resmi vazifelerinin bir kullâsını yapıyor. Verdiği malûmata göre Sâî' el-Huşarî Irak devletinin kurucusu Kral Faysal'ın daveti üzerine 1921 senesinde Irak'a gidiyor. Bağdad'a vusûlünü müteâkip, 6 ay Kralın maiyetinde maarif meseleleri ile alâkalı müşavirlik vazifesinde bulunduktan sonra, hâtıratının 9. sayfasındaki 1 nolu cedvelde gösterdiği şu vazifelerde bulunuyor : 5 Mart 1922 - 16 Ocak 1923 tarihleri arasında Maarif Vekili Muaviniği, 17 Ocak 1923'den 31 Temmuz 1927'ye kadar Maarif Umum Müdürlüğü, 1 Ağustos 1927'den 30 Eylül 1931'e kadar Yüksek Muallim Mektebi hocası, 1 Ekim 1931 - 21 Aralık 1931 arası Tedrisat Umum Müfettişliği, 22 Aralık 1931 - 10 Eylül 1945 arası Bağdad Hukuk Fakültesi Dekanlığı, 16 Eylül 1935'den 11 Eylül 1936'ya kadar Eski Eserler ve Tâlim Terbiye Umum Müdürlüğü, 12 Eylül 1936-

11 Haziran 1941 arası tekrar Eski Eserler Umum Müdürlüğü.

Müellif eserin mukaddimesinin sonunda vazifelerindeki muvaffakiyetine, vazife içi ve dışı çalışmalarında arap birliğinin teassüsüne çalışmasına rağmen, 1941 senesinde Abdülilâh Hükûmeti tarafından Irak'dan tardedildiğini üzülerek beyan ediyor.

Giriş kısmından sonra, Kahire'de seyahate hazırlanış (s. 13-23) ismini taşıyan ana başlık altında: Irak'da çalışmak üzere Kral Faysal'la anlaşma, Irak hakkındaki malûmatını genişletme ve derinleştirme, Maarif-i Umûmiye Nazırı Cafer Veli Paşa'ya Mısır'daki tedris usûlü mevzuundaki görüşümü beyan için gönderdiğim yazı gibi tâli başlıklar yer alıyor.

Gemide Tefekküre Dalış (s. 22-39): Bu başlığı taşıyan II. Kısımda müellif, gemide rastladığı dört Irak'lı gençle aralarında geçen konuşmaları, dünya siyaseti, Irak'ın kuvvetlenmesi ve dünya siyasetindeki değişiklik mevzuundaki düşüncelerini, Irak'da bulunan İngiliz müsteşarları karşısında kendisinin nasıl bir tavır takınması icâb ettiğini, Makedonya'daki çalışmaları esnasında kazandığı tecrübeleri ve Irak'da kuvvetli bir maarif sistemi tesisi mevzuunda takib edeceği yolu anlatıyor.

115-129 sayfalar arasında, Osmanlı Devleti zamanında Irak'daki tahsil hayatından bahsile, bizim Maarif-i Umûmiye nazırlığının 1915 senesinde neşrettiği istatistiklere istinaden s. 118 deki 4 nolu cedvelde Bağdad, Musul ve Basra vilâyetlerinde sancaqları ile beraber resmî ibtidâiyye medreselerinin, hocalarının ve talebelerinin adetlerini gösteriyor. Bu cedvel'e göre Bağdad, Musul ve Basra vilâyetlerindeki ibtidâiyye mekteplerinin yekûnu 190, (bunlardan 78'i Bağdad, 15'i Musul ve 81'i de Basra'dadır), bu

mekteberlerde vazife gören muallimlerin mecmûu 321, (bunlardan 188'ü Bağdad, 74'ü Musul ve 54'ü Basra'da vazife görmekte idiler), talebe adedi ise 8655'dir. Talebelerden 3571'i Bağdad, 2132'si Musul ve 950'si Basra'da okurlar. Ayrıca Bağdad ve Kerkük'de iki tane «Sultânî», Musul ve Basra'da ise yine iki tane «İfâdî» mevcut idi. Lise seviyesinde olan bu dört mektepteki muallimlerin sayısı 49, talebelerin mevcudu ise 818 idi. Bunlardan başka yine Osmanlı Devleti zamanında Bağdad, Musul ve Basra'da olmak üzere üç tâne Dârü'l-Muallimin vardı. Bunların muallimlerinin mevcudu 22, talebelerinin yekûnu ise 270 idi. Bunların yanı sıra, yalnız Bağdad'da olmak üzere bir Hukuk Mektebi vardı. Bunun 10 muallimi ve 244 talebesi vardı. Yine Bağdad'da bir Güzel San'atlar Mektebi olup 70 de talebesi vardı.

Kitabın 118. sayfasında 5 nolu cedvelde gördüğümüze göre, İbtidâiye talebeleri adedi itibâriyle, 28 Osmanlı vilâyeti içerisinde Bağdad 18., Musul 20. ve Basra 23. yâni sonuncu geliyordu.

Müellif ibtidâiye talebelerinin yekûnu itibâriyle Osmanlı vilâyetlerini üçe taksim ediyor ve 1. kısma talebe mevcudu 10.000 den fazla olan vilâyetleri alıyor ki, bunlar 7 tanedir. 2. kısma 10.000 den az ve 5.000 den fazla talebesi olan vilâyetleri dahil ediyor ve bunların adedinin de 8 olduğunu söylüyor. 3. kısımda ise talebe mevcudu 5.000 den az olan vilâyetleri mütâlece edip, bunların da sayısının 8 olduğunu ifade ediyor.

Sâ'î el-Huşarî Osmanlılar devrinde Irak'daki tahsil hayatına dâir kaleme aldığı yazının sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi olan İstanbul'da yüksek tahsil yapan Iraklı gençlerin sayısının az olduğunu, tahsil yapanların ise daha çok askerî mektepleri tercih ettiklerini, bunun bir cihetten coğrafî ve

iktisadî, diğer cihetten idarî ve siyasî sebepleri olduğunu da sözlerine ilâve ediyor.

Müellif hâtıralarının müteâkip sayfalarında kendisinin Irak maarif saba-sında gösterdiği faaliyetlere temasla 321. sayfta da dinî tedrisata getirdiği yeniliği beyan sadedinde, dinî mekteplerdeki tedrisatın şu ana esaslar üzerinde bina olunmasına gayret ettiğini söylüyor :

1 — Dinin ne olduğunu öğretmek,

2 — Kur'anı öğretmek,

3 — Hz. Muhammed'in ve diğer peygamberlerin hayat ve yaşayışlarını öğretmek.

Bu maddelere vasıl olmak için de :

a - Dinin ahkâmını öğretmek.

b - Dinî talebelere sevdirmek.

c - Dinî vazifeleri yerine getirmeğe talebeleri alıştırmak ve dinin yasak ettiği şeylerden de onları sakındırmak icab ettiğini bir tamimle teşkilâta bildirdiğini ifade ediyor.

Hatıratın 405. ve onu tâkib eden sayfalarında bâzı ekalliyet mekteplerindeki Yahudi ve Ermeni öğretmenlerinin 40 - 50 Rupi karşılığında talebelere ilâse diploması verdiklerini, bunların bir kısmının da bu sahte diplomalarla Hukuk Fakültesine girdiklerini kendisinin de bu işe son vermek lâzım gelen ıcratta bulunduğunu yazıyor.

Sayfa 504-507 arasında ise müellif, yakın tarihimize alakalı bir mevzuu yanlış bir zâviyeden mütâlece edip, diyor ki : «Türkler Musul'un Misâk-ı Millî hudutları dâhilinde kaldığını ve Musul sâkinlerinin ekseriyetinin Türk olduğuna ileri sürerek ilhakına kararlı olduklarını söylüyorlardı. Halbuki ben, muhtelif lisanelerde yazılmış birçok coğrafî eserleri gözden geçirdim ve Türklerin kendi gaptıkları atlaslarda dahi Musul'a Irak'a bağlı olarak gösterdiklerini gördüm. Meselâ banlardan Darü'l-fünân muallimi

Mehmed Saffet Bey'in Osmanlı Coğrafyası isimli kitabının 192. sayfasında Faik Sabri Bey'in Asya ve Afrika Coğrafyası isimli kitabında, Şemseddin Sami Bey'in meşhur Kamûs'ul-A'lâm'ında Musul'un Irak arazisinden addolunduğuna gördüm. Dolayısıyla Türkler Musul'un ilhakı meoszuandaki iddialarında haklılardı».

Sâ'î el-Huşarî'nin ifadelerine dikkat edilecek olursa, gerek yukarıki mevzûda, gerek kitabın bütünündeki ifadelerinde ve gerekse Arap âlemindeki ıcratında müfrit bir Arap kavmiyetçisi olduğu görülür. Hem bu ırkçılığın o kadar ileridir ki, bu sebepten herkesçe bilinen tarihî bir gerçeği yanlış aksettirme cihetine gittiği görülüyor. Malûm olduğu üzere Misâk-ı Millî'de bahis mevzuu olan ilhak coğrafî yönden ele alınmamıştır. Aşağıda görüleceği üzere Misâk-ı Millî'nin 1. maddesini teşkil eden ilhak, ancak o vilâyet sâkinlerinin ekseriyetinin arzusu üzerine vuku bulacaktır. Yoksa Musul'un bizimle coğrafî bir yakınlığı bulunduğu için değil. Misâk-ı Millî'nin 1. maddesi aynen şöyledir :

Madde 1 - Devlet-i Osmanîye'nin münhasıran Arap ekseriyetiyle meskûn olup, 30 Teşrinievvel 1918 tarihli mütârekenin hîn-i akdinde muhâsım orduların işgali altında kalan aksâmın mukadderatı, ahâlinin serbestçe beyan edecekleri âraya tevfikân tâgin edilmek lâzım geleceğün-

den, mezkûr hatt-ı mütâreke dâhilinde dinen, ırkan ve aslen müttehid, yekdiğerine karşı hürmet-i müttekabile ve fedûkârlık hassasiyetiyle meşhûn ve hakuk-i ırkıyye ve içtimaiyyeleriyle mahitigyelerine tamamıyla riâyetkâr Osmanlı-İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan aksâmın heyet-i mecmuası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küllüdür».

Kitabın bundan sonraki kısımlarında müellif, Irak maarif sahasında karşılaştığı güçlükleri, bu güçlükleri yenme uğrunda mücadelelerini tafsilâtiyle anlattıktan sonra, bu sahada kaydedilen inkişafı istatistikî rakamlar vererek anlatıyor.

Sâ'î el-Huşarî'nin Irak hatıralarının 1. kısmını teşkil eden bu kitaba hatırat kitabı demektense, 1921 - 1927 seneleri arasının Irak Maarif Tarihi demek her halde çok daha iyi olur. Bu bakımdan Sâ'î el-Huşarî'nin hatıratının bu kısmını Irak Maarif Tarihinde olduğu kadar, arap milliyetçiliğinin gelişmesinde Osmanlı İmparatorluğu câmiasında yüksek mevkiler işgâl eden bâzı fikir adamlarımızın oynadıkları önemli rolleri belirten misâllerden birisi olarak mütâlece etmek gerekir. Eser Yakın Çağ Tarihi meseleleri ile meşgul olan ilim adamlarımız için çok alâka çekici ve faydalıdır. kanaatindeyiz.

Osman Öztürk